

Daniel Kiper

Katolicki Uniwersytet Lubelski

ORCID 0000-0003-3580-604X

Glosa do biografii Anny Wyczółkowskiej

A Gloss on the Biography of Anna Wyczółkowska

This article seeks to enhance the biographical portrait of Anna Wyczółkowska (1853–1929), a pioneer of experimental psychological research, a social activist and publicist, and an outstanding figure in the intellectual life of Polish emigrants in the United States. Wyczółkowska was one of the first women to obtain a doctorate in philosophy from the University of Zurich (1893). She then developed her career in the United States, collaborating with, among others, John Watson, the founder of behaviorism. Her biography reflects the experiences of the generation of women from Central and Eastern Europe at the turn of the 20th c. However, Wyczółkowska did not gain wider recognition and was completely forgotten after her death. This text considers the trajectory of her scientific career and the development of her worldview through interactions with the scientific authorities of her era, as well as with writers, artists, and social activists both in Poland and abroad. The article highlights an important yet lesser-known aspect of her activity – her editorial contributions. Source analysis has revealed that Wyczółkowska’s journalistic style significantly enriches certain biographical threads, outlines the social dimension of her scientific achievements, and illuminates the cultural context of her life experiences.

Keywords: Anna Wyczółkowska, women in the history of psychology at the turn of the 20th c., Polish women at Swiss universities, the United States of America, feminism, social activism

Słowa kluczowe: Anna Wyczółkowska, kobiety w historii psychologii na przełomie XIX i XX w., Polki na uniwersytetach w Szwajcarii, Stany Zjednoczone, feminizm, społeczny aktywizm

Celem niniejszego artykułu jest uzupełnienie kilku wątków odnoszących się do biografii Anny Wyczółkowskiej, pionierki eksperymentalnych badań psychologicznych, wybitnej postaci życia umysłowego polskiej emigracji w Stanach Zjednoczonych, działaczki społecznej, emancypantki i publicystki. W społecznej pamięci Wyczółkowska ciągle pozostaje

je w cieniu swojej siostry Marii Dulębianki. Niewielki rozgłos zyskała także w środowisku emigracji polskiej za oceanem, które zredukowały jej życiorys niemal wyłącznie do przyjacielskich kontaktów z Marią Konopnicką¹. Artykuł podejmuje również kilka bliżej nieznanymi wymiarów jej aktywności naukowej i społecznej. Także w publicystyce Wyczółkowskiej można dostrzec interesujące przejawy jej nieprzeciętnej osobowości. Pozwalają one szukać klucza do wyjaśnienia kilku istotnych aspektów jej światopoglądu naukowego, ścieżek rozwoju intelektualnego, kształtowania postaw życiowych i drogi do samookreślenia. Większość nieznanego dotychczas materiału źródłowego stanowią teksty prasowe, drukowane podczas jej pobytu w Stanach Zjednoczonych. Pozwalają one poszerzyć wiedzę na temat rozmaitych pól aktywności publicznej Wyczółkowskiej, m.in. jej roli w ruchach feministycznych, zaangażowaniu w działalność instytucji etnicznych oraz ewolucji poglądów naukowych, których wyrazem było choćby zainteresowanie metodą psychoanalityczną w schyłkowym okresie życia. Wydaje się, że właśnie amerykański okres aktywności uczonej stanowi istotę jej biografii. W ciągu ostatnich lat przybywa coraz więcej wartościowych opracowań na temat historii polskiego ruchu kobiecego z przełomu XIX i XX w. Przybierają one formy zarówno studiów przypadków, jak i syntetycznych ujęć². Ciągłe jednak pozostaje wiele do odkrycia przed badaczami losów kobiet nauki pokolenia „niepokornych”.

Biografii Wyczółkowskiej nie sposób rozpatrywać bez odniesień do zmieniającej się dynamicznie sytuacji politycznej, społecznej i ekonomicznej, w jakiej przyszło prowadzić działalność pionierom polskiej psychologii. Podczas gdy w wielu krajach Europy zachodniej przez cały XIX w. panowały sprzyjające warunki do rozwoju psychologii, polscy uczeni byli zmuszeni zmagać się przemocą polityczną, administracyjną i kulturową zaborców oraz brakiem swobód obywatelskich. Te czynniki w zasadniczym stopniu wpłynęły na kształtowanie się mentalności polskich uczonych, w tym psychologów, których dzieła nosiły dodatkowe piętno ochrony zagrożonej narodowej tożsamości³. Z drugiej strony dla wielu przedstawicieli inteligencji, szczególnie w drugiej połowie XIX w. pojawiły się korzystne warunki do studiowania w ośrodkach naukowych leżących w granicach państw zaborczych. Na przełomie XIX i XX w. wielu Polaków kształciło się także na uniwersytetach europejskich m.in. Paryżu, Genewie, Zurychu⁴. O skali umiędzynarodowienia rodzącej się

- 1 50-letnia rocznica Związku Polek w Ameryce (wrzesień 1947), oprac. M.A. Porwit, [Chicago] 1947, s. 23.
- 2 Zob. m.in. *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2, cz. 1–2, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1995; B. Klimaszewski, „Nasze” w Ameryce Północnej XX wieku, [w:] *Losy Polek żyjących na obczyźnie i ich wkład w kulturę i naukę świata. Historia i współczesność. Materiały IV Sympozjum Biografistyki Polonijnej. Wiedeń 1–2 września 1999*, red. A. Judycka, Z. Judycki, Lublin 1999, s. 128–135; M. Śliwa, *Józefa Joteyko – polska uczona w Paryżu i Brukseli*, [w:] *Polacy we Francji. Historia i współczesność. Materiały VIII Międzynarodowego Sympozjum Biografistyki Polonijnej, Stella-Plage, Vaudricourt, 2–3 października 2004*, red. A. Judycka, Z. Judycki, Warszawa 2004, s. 149–154; R. Renz, *Drogi karier wybitnych Polek we Francji w XIX i XX wieku*, [w:] *Polacy we Francji*, s. 127–134; G. Kubica, *Siostry Malinowskiego, czyli kobiety nowoczesne na początku XX wieku*, Kraków 2006; L. Magnone, *Emancypantki, socjalistki, psychoanalityczki. Kobiety w ruchu freudowskim na początku XX wieku*, [w:] *Kobiety i historia. Od niewidzialności do sprawczości*, red. K. Błażewska, D. Korczyńska-Partyka, A. Wódkowska, Gdańsk 2015, s. 44–77; A. Urbanik-Kopeć, *Nonsens i lekarz Bastard. Anna Tomaszewicz-Dobrska (1854–1918)*, „Analecta” 2020, t. 29, z. 1, s. 153–197; K. Sikora, *Pierwsze kobiety na Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis”, 46, „Studia Politologica” 2007, t. 3, s. 248–268; J. Kolbuszewska, *Polki na uniwersytetach. Trudne początki*, „Sensus Historiae” 2017, t. 26, nr 1, s. 35–53; M. Bednarczuk, *Konstelacje „niepokornej”. Wokół biografii Józefy Kodis z Krzyżanowskich*, „Sztuka Edycji” 2022, t. 1, s. 133–167; I. Dadej, *Habilitacja – bariera czy kariera?. Porządek płci w polskiej kulturze akademickiej pierwszej połowy XX wieku*, Warszawa 2022.
- 3 T. Rzepa, B. Dobroczyński, *Historia polskiej myśli psychologicznej. Wydanie nowe*, Warszawa 2019, s. 14.
- 4 Szerzej o tym, zob. C.W. Domański, *Historia psychologii w Europie Środkowej. Badacze, inspiracje i koncepcje*, Warszawa 2018, s. 406–447.

na ziemiach polskich psychologii daje pojęcie choćby liczba ponad 30 polskich doktorantów, zdobywających wykształcenie w Lipsku pod okiem Wilhelma Wundta w latach 1875–1919. Początkowo zjazdy lekarzy i przyrodników, a następnie także psychologów, stanowiły forum wymiany poglądów dla pionierów polskiej psychologii. Ważnym wydarzeniem w historii rozwoju tej dyscypliny był Pierwszy Zjazd Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich, który odbył się w 1909 r. w Warszawie⁵.

Śmierć i zapomnienie

Anna Wyczółkowska zmarła 5 marca 1929 r. w Chicago na Milwaukee ave. pod numerem 1152. W dokumentacji parafialnej, kościoła Św. Trójcy w Chicago, gdzie odprawiono nabożeństwo żałobne, jako przyczynę zgonu zanotowano niewydolność serca⁶. Są powody, by sądzić, że zbytnia eksploatacja energii życiowej doprowadziła ją do tej choroby. Wyczółkowska żyła samotnie, pracując pomimo słabnącego zdrowia nad poprawkami do swej ostatniej książki *Biologiczne wyjaśnienie mowy i myśli*⁷. Pracą naukową zajmowała się zresztą już od dawna ubocznie, mając coraz mniej sił na intensywną pracę, do której przez lata była przyzwyczajona. Rękopis jej ostatniej książki przez kilka lat czekał na wydanie z powodu braku funduszy. W ostatnich dniach opiekowały się nią wieloletnie działaczki Związku Polek w Ameryce, lekarka Maria Dowiatt-Sass oraz Franciszka Welzant⁸.

W miejscowej prasie ukazały się nekrologi podnoszące zasługi Wyczółkowskiej dla nauki oraz Polonii w Stanach Zjednoczonych⁹. W kraju rodzinnym zdawkowe informacje o jej śmierci podano m.in. w „Ruchu Filozoficznym” i lwowskiej „Chwili”¹⁰. Nie wspomniano o niej jednak ani słowem w „Bluszczu”, w którym publikowała kilka lat wcześniej, ani w „Polskim Archiwum Psychologii” założonym przez Józefę Jotejko, nie mniej znakomitą uczoną o międzynarodowej sławie. Wyczółkowska zaskakująco szybko odeszła w zapomnienie. A ponieważ w latach wielkiego kryzysu nie było komu zadbać o tablicę nagrobną, trudno dziś dokładnie ustalić miejsce jej pochówku na cmentarzu św. Wojciecha w Chicago¹¹. Nie zachowała się nawet fotografia Wyczółkowskiej. Z opisu formularza sporządzonego przez urzędnika emigracyjnego na Ellis Island wiemy jedynie, że miała 177 cm wzrostu, czarne włosy i niebieskie oczy¹².

W literaturze przedmiotu osoba Wyczółkowskiej do niedawna pojawiała się sporadycznie. W ostatnich latach istotne zasługi dla przypomnienia jej sylwetki oddał Cezary W.

5 Ibidem, s. 311.

6 Archiwum Rzymskokatolickiej Parafii Św. Trójcy w Chicago [ARP Św. Trójcy Chicago], sygn. D-6, Księga metrykalna zmarłych z parafii Św. Trójcy w Chicago z lat 1925–1935, k. 44.

7 Dr. Anna Wyczółkowska zmarła, „Głos Polek” [Chicago] 14.03.1929, s. 4.

8 Dr. Anna Wyczółkowska, „Dziennik Chicagoski” 7.12.1940, s. 6.

9 Dr. A. Wyczółkowska nie żyje, „Dziennik Chicagoski” 7.03.1929, s. 8; Dr. Anna Wyczółkowska zmarła, „Głos Polek” [Chicago] 14.03.1929, s. 4; Rezolucja Wydziału Oświaty Zw. Polek z powodu śmierci Anny Wyczółkowskiej, „Głos Polek” [Chicago] 14.03.1929, s. 4.

10 Nekrologia, „Ruch Filozoficzny” 1929, t. 11, s. 221; Z karty żałobnej, „Chwila” [Lwów] 7.04.1929, s. 11.

11 Lokalizacja mogiły Wyczółkowskiej na podstawie: The Office of St. Adalbert Cemetery, Burial Record of Saint Adalbert Cemetery: Lot 34, Block E, Section 6.

12 Ancestry, List of Manifest of Alien Passengers for the United States Immigration Officer at Port of Arrival: S.S. Estonia, Passengers sailing from Danzing, 20.08.1924, Arriving at Port of New York 03.09.1924, www.ancestry.com/discoveryui-content/view/4029781902:7488?tid=&pid=&queryId=c44ca98e-5713-49dc-bd09-207bf6fda05d&_phsrc=vjc1&_phstart=successSource [dostęp 14.11.2023].

Domański, umieszczając dorobek naukowy uczonej w głównych nurtach europejskiej myśli psychologicznej¹³. Badacz ten postawił intrygujące pytania, nie tylko w kontekście wartości jej dokonań, lecz również roli, jaką mogła odegrać w powstaniu behawioryzmu zainicjowanego przez Johna B. Watsona¹⁴. Poważną barierą uniemożliwiającą głębsze poznanie przebiegu życia Wyczółkowskiej jest nad wyraz skromny zasób źródłowy, co było normą w przypadku kobiet z tego pokolenia, jak wskazywał Jan Hulewicz już w 1939 r.¹⁵ Przede wszystkim doskwiera brak dokumentów osobistych, zapisków, korespondencji, które mogłyby odślonić sieć intelektualnych związków uczonej z ludźmi nauki, ewolucję poglądów naukowych, historie zawieranych przyjaźni. Ciągłe jednak pojawiają się możliwości rekonstrukcji pewnych wątków życiorysu Wyczółkowskiej, jak dowodzi książka Karoliny Dzimiry-Zarzyckiej o Marii Dulębiance, napisana na podstawie nieznanych dotychczas źródeł, a wnosząca także istotne informacje o życiu jej siostry¹⁶. Wydaje się, że w dalszym ciągu wiele aspektów życia Wyczółkowskiej będzie opartych na domysłach i spekulacjach.

Początki

Anna Wyczółkowska urodziła się 7 listopada 1853 r. jako nieślubne dziecko Henryka Dulęby herbu Alabanda i Marii z Wyczałkowskich Skibowej, którzy pobrali się dopiero w 1859 r., po śmierci pierwszej żony Henryka Tekli Kabath¹⁷. W rodzinnym domu Anna odebrała niezbędne dla swojej warstwy społecznej salonowe wychowanie: nauczyła się ogólnej ogłady towarzyskiej, gry na instrumentach, kilku języków obcych¹⁸. Kontakty rodziców z zagranicznymi gośćmi krakowskich salonów, którzy dyskutowali o nowych nurtach w sztuce i nauce, poszerzyły jej horyzonty umysłowe¹⁹. Dlatego nie uległa wpływom drobnomieszczańskiej mentalności, typowej dla galicyjskiej prowincji. W otoczeniu artystycznej bohemy nasiąkała atmosferą swobody, nieskrępowanej gorsetem konwenansów. Dość szybko uwidoczniły się w jej zachowaniu skłonności do ekscentryczności i niekonwencjonalności zachowań, znamienne dla rodziny Dulębów, szczególnie siostry Marii i brata Józefa, zdolnego pianisty wykształconego w konserwatorium paryskim pod kierunkiem słynnego Antoine-Francoisa Marmontela²⁰. W rodzinnym gnieździe należy zatem szukać pierwszych impulsów, które wyznaczyły kierunki życiowych trajektorii Anny Wy-

13 C.W. Domański, *Historia psychologii w Europie Środkowej. Badacze, inspiracje i koncepcje*, Warszawa 2018, s. 434–437. Por. idem, *Zapomniana pionierka*, „Charaktery” 2008, nr 12, s. 66–68.

14 Idem, *Was John B. Watson Inspired by Anna Wyczółkowska and Her Studies in the Mechanism of Speech?*, „Organon” 2021, t. 53, s. 5–27.

15 J. Hulewicz, *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939, s. 3. Por. A. Zawiszewska, „Ster” pod redakcją Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit. Lwów 1895–1897 (z antologią i bibliografią zawartości), Szczecin 2017, s. 46.

16 K. Dzimira-Zarzycka, *Samotnica. Dwa życia Marii Dulębianki*, Warszawa 2022. Warto wspomnieć w tym miejscu także o edycji *Notatnika Marii Dulębianki*, opracowanego przez Aleksandrę Sikorską-Krystek, zob. A. Sikorska-Krystek, *Notatnik Marii Dulębianki*, „Wiek XIX: Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” 2022, t. 57, s. 303–348.

17 Archiwum Narodowe w Krakowie [ANK], Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Najświętszej Marii Panny w Krakowie, Akta urodzonych w parafii Panny Maryi w Krakowie z roku 1853, sygn. 29/328/0/1/168, k. 63.

18 Być może, podobnie jak jej siostra Maria, uczęszczała na pensję dla dziewcząt prowadzoną nieopodal kościoła Mariackiego przez Justynę Maliszewską, zob. K. Dzimira-Zarzycka, *Samotnica*, s. 30.

19 Ibidem, s. 20–21.

20 Zob. S. Dybowski, *Słownik pianistów polskich*, Warszawa 2003, s.v. Dulęba, Józef.

czółkowskiej, ukształtowały jej charakter, przekonania, wyobraźnię, niezależność w myśleniu i bezkompromisowość w dążeniu do celu.

Zanim Anna odkryła w sobie powołanie do nauki, swoich sił próbowała wpiąć w polu muzyki. Szczęśliwie rodzice postanowili wesprzeć finansowo aspiracje artystyczne córek i zadbali o wykształcenie obu Dulębianek, posyłając je na studia do Wiednia. Anna ukończyła kursy fortepianu, harmonii i kompozycji w tamtejszym konserwatorium. Po powrocie do rodzinnego Krakowa zdała w Warszawie egzamin pedagogiczny uprawniający do udzielenia lekcji gry na fortepianie²¹. Na więcej nie mogła liczyć, skoro w oczach krakowskiej socjety była zaledwie „siostrą przedwczesnie dla sztuki zgasłego wirtuoza Józefa Dulęby”²². Wedle ówczesnych oczekiwań społecznych kobiety z klasy średniej powinny pełnić funkcje żony wspierającej swojego męża bądź wykonywać zawód nauczycielki muzyki dla „młodych i dorosłych panienek”. Takie oczekiwania stawiano wobec młodej Wyczółkowskiej m.in. w warszawskim „Wiek”, reklamując jej umiejętności wirtuozerskie²³. Niedługo potem Anna przeniosła się z matką do Warszawy, aby odetchnąć od prowincjonalnej atmosfery Krakowa.

Studia we Francji i Szwajcarii

Warszawskie życie umysłowe, skupione w salonach literackich, nie spełniło jednak oczekiwań Anny. W 1883 r. zdecydowała się na wyjazd do Paryża na studia filozoficzne. Dołączyła do rosnącej liczby przedstawicieli inteligencji wyjeżdżających w tamtym okresie na studia zagraniczne. Niektórzy z nich już nigdy nie wrócili do kraju, a ci, którzy wrócili, organizowali tajne kółka samokształceniowe bądź wyjeżdżali dalej, do wszechnic i gimnazjów galicyjskich w poszukiwaniu lepszych posad i bardziej swobodnej politycznie atmosfery²⁴. Zdaniem Władysława Smoleńskiego „dokonał się w ten sposób proces emigracji najlepszych sił naukowych”²⁵. Wyczółkowska stała się jego częścią. Dopiero na Sorbonie mogła rozwinąć swój potencjał intelektualny. Studia niestety pochłonęły wszystkie fundusze, na które najprawdopodobniej składały się oszczędności z prowadzonych przez nią lekcji muzyki. Młoda Anna była zmuszona po trzech latach wrócić do kraju.

O tym, że warunki materialne stanowiły poważną przeszkodę dla Polek studiujących w tym czasie w stolicy Francji, pewne pojęcie daje przykład Marii Skłodowskiej, która kilka lat później podjęła naukę na francuskiej uczelni, zmagając się problemami kosztów utrzymania²⁶. Nad Sekwaną nie było łatwo także męskiej młodzieży studiującej. „Paryż jest miejscem okropnym dla ludzi niezamożnych”, pisał w 1881 r. Antoni Sygietyński do Piotra Chmielowskiego:

21 *Kronika miejscowa i zagraniczna*, „Czas” [Kraków] 29.06.1875, s. 2.

22 *Ibidem*.

23 *Nowiny bieżące krajowe*, „Wiek” [Warszawa] 16.07.1875, s. 3.

24 M. Micińska, *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*, Warszawa 2008, s. 68–79.

25 W. Smoleński, *Warunki pracy naukowej w b. Królestwie Polskiem w okresie odwetu rosyjskiego za powstanie*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 1923, s. 358.

26 M. Skłodowska-Curie, *Autobiografia i Piotr Curie*, Warszawa 2014, s. 29–30; por. J. Hulewicz, *Sprawa Wyższego wykształcenia kobiet*, s. 207.

Trzysta franków miesięcznie, aby nie być głodnym, mieć jakie takie mieszkanie i dwa sous na jakiś dziennik. A gdzie ubranie, gdzie książki, gdzie teatr i koncerty? Aż strach pomyśleć! Toteż pewnie powrócę do Warszawy może jeszcze w tym roku, aby kornie schyliwszy głowę na znak ukorzenia się przed wolą mieszczańskiego gustu poddać kark pod jarzmo nauczycielskiej pracy²⁷.

Nic nie wskazywało jednak na to, że Anna porzuciła swoje ambicje naukowe, a już na pewno nie wskazywał na to jej tekst z 1889 r., zatytułowany *Über die Erweiterung der Frauenbildung* („O rozszerzenie edukacji kobiet”), opublikowany w grudniowym numerze austriackiego czasopisma „Der Lehrerinnen-Wart” („Opiekun Nauczycielek”), w którym poruszyła temat wykluczenia edukacyjnego kobiet²⁸. Już wówczas dawała się poznać jej umiejętność perswazji, literacki polot, znajomość historii filozofii, literatury światowej, myśli społecznej i pedagogicznej, a wszystko to przeplatane obserwacjami naocznymi. Dziesięć lat później z ramienia Stowarzyszenia Pomocy Naukowej im. Kraszewskiego Anna i Janina Kosmowska złożyły do Ministerstwa Oświaty petycję domagającą się dopuszczenia kobiet do studiów wyższych na uniwersytetach w Krakowie i Lwowie²⁹.

Kiedy wydawało się, że podzieli los wielu kobiet przedwcześnie kończących wyższą edukację z powodów finansowych, podjęła znamienne decyzję, a mianowicie poślubiła swego wujka, starszego od niej o 28 lat Cyryla, młodszego brata swojej matki. Związek ten raczej nie opierał się na uczuciu, lecz podyktowany był względami majątkowymi, i na układ ten najpewniej zgodziły się obie strony. Cyryl jako majątny emerytowany wojskowy austriackiej armii zapewnił żonie środki na kontynuowanie kształcenia. Wiosną 1891 r. przyjechała z mężem do Zurychu, gdzie 31 lipca 1893 r. ukończyła Wydział Filozoficzny, uzyskując stopień doktora filozofii³⁰. Promotorem jej pracy był Richard Avenarius, twórca kierunku zwanego empiriokrytycyzmem, postulującego teorię tzw. „czystego doświadczenia”, które z epistemologicznego punktu widzenia sprowadzało się do stwierdzenia, że poznanie tego, co realne w świecie, dokonuje się wyłącznie przez zmysły. Uczony ten w znacznym stopniu przyczynił się do unaukowania psychologii jako odrębnej dziedziny wiedzy, ale miał także zasługi dla instytucjonalnego zakorzenienia tej dyscypliny na uniwersytetach przy wydziałach filozoficznych³¹. Warto dodać, że Avenarius wykazywał szczególną życzliwość wobec swoich studentek, czym zapisał się w ich pamięci³². Nie ulega wątpliwości, że w znacznym stopniu ukierunkował on światopogląd naukowy Wyczółkowskiej. W swoim doktoracie, będącym krytyką niektórych założeń filozofii Schopen-

27 *Korespondencja Antoniego Sygietyńskiego i Piotra Chmielowskiego. Dwugłos z lat 1880-1904*, oprac. E. Kiernicki, Wrocław 1963, s. 39.

28 A. von Wyczółkowska, *Über die Erweiterung der Frauenbildung*, „Der Lehrerinnen-Wart” 10.12.1889, s. 2–5.

29 *Kronika*, „Nowa Reforma” [Kraków] 27.06.1900, s. 2.

30 *Matrikeledition, Wyczółkowska / (Wyczółkowska ?) (Frl.) Anna*, www.matrikel.uzh.ch/active/static/28328.htm [dostęp 16.05.2023]; *Wiadomości osobiste*, „Słowo” [Warszawa] 18.12.1893, s. 2; *Polka-filozofka*, „Gazeta Lwowska” 16.12.1893, s. 4. Por. *Kronika*, „Czas” [Kraków] 17.12.1893, s. 2; *Polka-filozofka*, „Kraj” [Petersburg] 22.12.1893, s. 26; *Wiadomości bieżące*, „Kurier Warszawski” 12.01.1894, s. 3; *Osobiste*, „Gazeta Polska” [Warszawa] 12.01.1894, s. 2; *Wiadomości osobiste*, „Głos” [Warszawa] 23.12.1893, s. 609; *Echa warszawskie*, „Przegląd Tygodniowy” [Warszawa] 6.01.1894, s. 2–3; *Nasze hetmanki*, „Tygodnik Ilustrowany” [Warszawa] 24.09.1894, s. 326.

31 Ch.R. Krauss, *Back to the Origins of the Repudiation of Wundt: Oswald Külpe and Richard Avenarius*, „Journal of the History of the Behavioral Sciences” 2017, t. 53, nr 1, s. 31–32.

32 M. Bednarczyk, *Życie i pisanie (dla) wspólnoty: Käthe Schirmacher i Stefania Laudyn-Chrzanowska między feminizmem a nacjonalizmem*, „Prace Polonistyczne” 2017, ser. 72, s. 144.

hauera³³, poruszyła zagadnienia związane z problematyką odpowiedzialności moralnej w kontekście irracjonalnej woli, która w opinii niemieckiego filozofa determinowała życie człowieka³⁴. Już wówczas Wyczółkowska odnosiła się do biologicznych podstaw tych uczuć. Praca została opublikowana w wiedeńskim wydawnictwie Druck und Verlag von Adolf Holzhausen i nie doczekała się kolejnych edycji³⁵. Wyczółkowska kontynuowała badania nad tym tematem, coraz bardziej kierując swoją uwagę ku psychologicznym aspektom ludzkiego życia.

Można przypuszczać, że czas spędzony w Zurychu był jednym z najpomyślniejszych okresów jej życia. Niezapomnianym przeżyciem było wejście razem z siostrą Marią oraz Marią Konopnicką na jeden z najwyższych szczytów alpejskich³⁶. Studia w ośrodkach zachodniej Europy, pomimo rozmaitych trudności bytowych oraz nie zawsze życzliwej postawy otoczenia, dawały młodzieży poczucie wolności. Dopiero w Szwajcarii uformowała się w pełni umysłowość Wyczółkowskiej i rozwinęła jej wyobraźnia naukowa. Szwajcaria zresztą, z racji dopuszczenia kobiet do studiów, i to niekiedy na podstawie świadectwa maturalnego, cieszyła się dużym powodzeniem wśród cudzoziemek ze wschodniej Europy od lat siedemdziesiątych XIX w.³⁷ Na samych uniwersytetach medycznych w Szwajcarii (Zurych, Genewa, Berno, Bazylea) w 1894 r. studiowało 208 kobiet, w tym 197 cudzoziemek³⁸. Skupiały się one w stowarzyszeniach m.in. polskim towarzystwie „Polonia”, a te odważniejsze uczestniczyły w międzynarodowym gronie w różnych formach życia towarzysko-akademickiego³⁹. Wiele z nich miało potem współtworzyć naukę i kulturę niepodległej Polski. Wyczółkowska zetknęła się m.in. z Zofią Daszyńską-Golińską, z którą później organizowała zjazd emancypantek w Zakopanem⁴⁰. W tym samym czasie i miejscu przebywała także Józefa Krzyżanowska, po mężu Kodusowa, studiująca na Wydziale Filozoficznym pod okiem mistrza Wyczółkowskiej, Avenarius⁴¹. Jej córka, Zofia Kodus-Freyer tak pisała o wspomnieniach matki z tego okresu:

33 Warto przypomnieć, że Wyczółkowska była jedną z pierwszych tłumaczek Schopenhauera na język polski, zob. A. Schopenhauer, *Miłość*, tłum. A[nn]a W[yczółkowska], Warszawa 1898.

34 J. Tuczyński, *Schopenhauer a Młoda Polska*, Gdańsk 1969, s. 125.

35 A. Wyczółkowska, *Schopenhauers Lehre von der menschlichen Freiheit in ihrer Beziehung zu Kant und Schelling. Inaugural-Dissertation*, Wien 1893.

36 C.W. Domański, *Anna Maria Wyczółkowska (Wyczółkowska) – psycholog, działaczka społeczna i polonijna*, iderepublica.pl/znani-nieznani/index/anna-maria-wyczolkowska-wyczolkowska/ [dostęp 02.09.2023].

37 I. Dadej, *Habilitacja – bariera czy kariera?*, s. 34; jeszcze w połowie lat sześćdziesiątych XIX w. jeden z korespondentów szwajcarskich „Ojczyzny” dostrzegał rodaczki wyłącznie przy pracy fizycznej: „Polki, których także tu nie brak, szyją krawaty, bieliznę i robią pończochy dla tutejszych magazynów i z tego znajdują szczypty lecz uczciwy zarobek”, zob. [Korespondencja z Zurychu] „Ojczyzna” [Bendlikon] 2.11.1864, s. 3.

38 *Studentki*, „Kurier Polski” [Milwaukee] 29.03.1894, s. 3. Por. C.W. Domański, *Psychologowie i psychiatry polscy na studiach na uniwersytecie w Zurychu do 1939 roku*, [w:] *Psychologia europejska w okresie międzywojennym*, red. W. Zeidler, Warszawa 2009, s. 77.

39 Biblioteka Ossolineum [BOss], rkps 12394/II, H. z Sikorskich Karyory, *Wspomnienia mego życia*, k. 89, 98, 105; A. Karbowski, *Młódzież polska akademicka za granicą 1795-1910*, Kraków 1910, s. 118–119; M. Bednarczuk, *Akademicka „międzynarodówka” kobieca? Solidarność, rywalizacja i samotność w Szwajcarii (1870–1900)*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ” 2020, t. 44, nr 2, s. 5–34.

40 K. Dzimira-Zarzycka, *Samotnica*, s. 318.

41 Aż dziw, że nie znajdujemy dowodów na bliższą znajomość Wyczółkowskiej z Kodusową. Mogłoby się wydawać, że miały tak wiele punktów stycznych w swoich biografiiach, iż przynajmniej powinny się spotkać przelotnie. Pewne jest tylko, że Wyczółkowska znała i ceniła aktywność Kodusowej na polu oświaty polonijnej. Nie były jej obce z pewnością zainteresowania badawcze polskiej filozofki, publikowane choćby w tekście *Biologiczne zadania psychologii* na łamach „Przeglądu Filozoficznego”. Zob. M. Bednarczuk, *Konstelacje „niepokornej”. Wokół biografii Józefy Kodus z Krzyżanowskich*, „Sztuka Edycji” 2022, t. 1, s. 145.

świetny uniwersytet, piękna przyroda, ciekawe towarzystwo, wszystko nagromadziło się na tym małym skrawku ziemi. No i bujnie rozkwitająca młodość, powodzenie w nauce, udział w życiu społecznym i politycznym⁴².

Wyczółkowskiej ten czas pozwolił nabrać sił potrzebnych, aby zmierzyć się z problemami życiowymi. Najpierw, jeszcze w trakcie ostatniego roku studiów Anny, zmarła jej matka mieszkająca w Paryżu⁴³, a dwa lata później w Wiedniu Cyryl. Anna w wieku 42 lat została wdową i nie wyszła ponownie za mąż. Zdecydowała się skupić na pracy oświatowej i naukowej⁴⁴.

Powrót do ojczyzny i kontakty w świecie naukowym Europy

W połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. Wyczółkowska często przebywała w Galicji, udzielając publicznych wykładów na temat potrzeb kształcenia kobiet w dziedzinie psychologii w ramach Czytelni dla Kobiet⁴⁵. Dużo podróżowała po Europie; była m.in. w Londynie, Berlinie i Wiedniu⁴⁶. Brała też udział w III Międzynarodowym Kongresie Psychologicznym w Monachium (1896 r.). Już wówczas, przekonana o całkowitej odrębności psychologii jako samodzielnej dyscypliny, poszukiwała najbardziej obiektywnych metod poznania fundamentalnych zjawisk psychicznych. Nawiązała współpracę z prof. Napoleonem Cybulskim z UJ, który dysponował pracownią wyposażoną w aparaturę umożliwiającą szczegółowe pomiary procesów fizjologicznych. Wyczółkowska usiłowała zbadać naturę postrzegania iluzji geometryczno-optycznych. Za pomocą specjalistycznych urządzeń (m.in. sfigmografu, poligrafu, kimografu i oftalmometru) podjęła próbę zaobserwowania powiązań między inwersją optyczną zaszeregowaną do kategorii zjawisk psychicznych oraz ludzkim tętnem jako właściwością czysto biologiczną. Pomiar wykazał, że nie zachodzi jakakolwiek zależność między tymi zjawiskami. Drugi rodzaj doświadczeń dotyczył obserwacji zmian właściwości soczewki podczas inwersji. W tym przypadku wyniki eksperymentu przeprowadzanego na figurach dwuwymiarowych oraz trójwymiarowych (m.in. sześciennie Neckera) dowiodły, że zachodzi pewna różnica między inwersją w odniesieniu do figur płaskich i trójwymiarowych.

Mimo interesujących spostrzeżeń Wyczółkowska nie potrafiła wyjaśnić mechanizmu powstawania złudzeń optycznych (nie pozwalał na to stan zaawansowania ówczesnej techniki), a jedynie zweryfikowała teorię inwersji optycznej Wilhelma Wundta odnoszącą się do przyczyn powstawania iluzji wzrokowych⁴⁷. Była zresztą świadoma tego, że jej obserwacje miały charakter uzupełniający i mogły jedynie posłużyć bądź to „jako wska-

42 Biblioteka Narodowa w Warszawie [BN], rkps akc. 11258, Z. Kodis-Freyerowa, *Wspomnienia*, k. 5. Por. BOss, rkps 12394/II, k. 69–110.

43 *Wiadomości bieżące*, „Kurier Warszawski” 29.05.1893, s. 3.

44 W liście do swej bratanicy, Ewy Rudzińskiej napisała: „Życie w ogóle wartość ma o tyle tylko, o ile rodziny umieją się skupiać i wzajemnie dążyć do kształtowania lepszej przyszłości. Że ja rodziny własnej nie mam, więc dążę do tego co krajowi może być pożytecznym”, Anna Wyczółkowska do Ewy Rudzińskiej 14.08.1924 r., cyt. za: W. Rudziński, *Władysław Duleba. Minister Galicji*, Poznań 1998, s. 40.

45 *Polacy na obczyźnie*, „Dziennik Chicagoski” 2.02.1895, s. 4; J. Suchmiel, *Działalność naukowa kobiet w Uniwersytecie we Lwowie do roku 1939*, Częstochowa 2000, s. 38.

46 K. Dzimira-Zarzycka, *Samotnica*, s. 316.

47 C.W. Domański, „Szkice psychologiczne” Anny Wyczółkowskiej, „Forum Psychologiczne” 1999, t. 4, nr 1, s. 102.

zówka do wytłumaczenia inwersji, już to jako sprawdzian krytyczny istniejących dotąd wyjaśnień⁴⁸. Wydaje się, że dużo istotniejszy od osiągniętych rezultatów był sposób prezentowania wyników pomiarów oparty na matematycznych analizach. Miał on dowodzić, wbrew przekonaniom Kanta, że psychologia jako rodząca się gałąź wiedzy dąży do tego, by znaleźć się w szeregu nauk ścisłych. Wyczółkowska zakładała, że rezultaty badań eksperymentalnych, prowadzonych w ramach tej dyscypliny, można będzie w przyszłości precyzyjnie zmierzyć i ująć nawet „najsztubtelniejsze drgania duszy” w zestaw danych matematycznych⁴⁹. Wyniki swoich dociekań opublikowała w 1899 r. w *Szkicach psychologicznych*, a sześć lat później na łamach „The Psychological Review”⁵⁰. Ustalenia Wyczółkowskiej wychodziły naprzeciw późniejszym poszukiwaniom odpowiedzi na wiele szczegółowych zagadnień z zakresu optyki fizjologicznej, w szczególności dróg przenoszenia bodźców wzrokowych z gałki ocznej do mózgu, które stały się niebawem domeną neurologii.

Wspomniane prace Wyczółkowskiej pokazują, że jej zainteresowania badawcze wyrażały z obserwacji biologicznego podłoża ludzkiej *psyche* jako podstawowego przedmiotu badań nowoczesnej psychologii. Wychodząc od matematyczno-mechanicznych założeń Avenariususa, szukała odpowiedzi na wyjaśnienie natury powiązań zjawisk zmysłowych i świadomościowych wyłącznie za pomocą doświadczeń eksperymentalnych⁵¹. Można sadzić, że w tym okresie jej ambicje kompleksowego wyjaśnienia właściwości badanych organów zmysłowych były raczej umiarkowane. Starła się jedynie zmierzyć, opisać oraz ustalić relację przyczynowości między zmysłami reagującymi na bodźce zewnętrzne a stanami świadomości. W kolejnych latach, nadal zainteresowana związkiem czynności psychicznych z biologicznymi impulsami, zajęła się obserwacją innego ludzkiego zmysłu – słuchu. Stało się to w momencie, gdy laboratoryjne badania narządów słuchu były domeną nauk fizjologicznych i medycznych. Wyczółkowska prowadziła studia nad wrażeniami słuchowymi najpierw w Berlinie, a następnie w Chicago. Ich wyniki przedstawiła podczas 10 Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie w lipcu 1907 r. Tym razem uzupełniła wnioski Carla Stumpfa w zakresie pomiarów rezonansów dźwiękowych, wyjaśniając przy okazji rozbieżności w obserwacji tego zjawiska dokonywanej przez Wundta i Hermana L. Helmholtza⁵².

Koniec XIX w. był dla uczonej czasem intensywnych wyjazdów zagranicznych, dzięki którym mogła zapoznać się z różnymi metodami badań eksperymentalnych. Wśród nich były również te nieuznawane przez dzisiejszą naukę, jak antropometria, magnetyzm czy frenologia⁵³. Oczywiście nie wszystkie kierunki psychologii miały dla Wyczółkowskiej

48 A. Wyczółkowska, *O rozwoju psychologii i jej metod. Szkic historyczny*, [w:] eadem, *Szkie psychologiczne*, Kraków 1899, s. 18.

49 Eadem, *O obecnej kryzys w psychologii*, „Życie” [Kraków, Lwów] 27.11.1897, s. 2.

50 Eadem, *O iluzjach geometryczno-optycznych. Krytyka najnowszej teorii W. Wundt’a*, [w:] eadem, *Szkie psychologiczne*, s. 91–118; A. Vicholkowska [A. Wyczółkowska], *Illusions of Reversible Perspective*, „The Psychological Review” 1906, t. 13, s. 276–290.

51 Inaczej tę kwestię pojmował Wundt w późniejszym okresie swej działalności, uznając, że do poznania bardziej skomplikowanych stanów świadomościowych nie wystarczy sam eksperyment. Dlatego nie można badań eksperymentalnych traktować jako jedynej drogi do ostatecznych wyjaśnień zagadnień psychicznych. Zob. R. Stachowski, *Historia współczesnej myśli psychologicznej. Od Wundta do czasów najnowszych*, Warszawa 2000, s. 43–46, 57–58.

52 A. Wyczółkowska, *Z psychologii słuchu*, „Przegląd Filozoficzny” 1907, s. 512.

53 W jej książce *Dualizm organiczny albo mowa i myśl* czytamy między innymi: „Jeżeli psychologia jest nauką o zjawiskach świadomości, nie można za żadną cenę rezygnować *a priori* z możliwych metod nie tylko psychologicznych ale biologicznych i chemicznych, albo nawet astronomicznych, które otworzą z czasem niewątpliwie

jednakową wartość. Niezmiennie jednak uważała, że najważniejszym sposobem badania natury psychicznej człowieka jest eksperyment, bez względu na to, czy dotyczył pomiarów podstawowych bodźców nerwowych, czy skomplikowanych i nieuchwytnych stanów uczuciowych. W tych latach miała okazję obserwować Carla Stumpfa w jego berlińskim laboratorium. Przyglądała się tam publicznym seansom hipnotycznym, zastanawiając się nad ich wiarygodnością i skutecznością terapeutyczną. W Wiedniu odwiedziła Zygmunta Exnera, we Fryburgu Hugona Münsterberga⁵⁴, w Paryżu zaś Théodule'a A. Ribota⁵⁵, Alfreda Bineta oraz Edgara Bérillona. Ten ostatni zaproponował jej pracę na stanowisku profesora w prowadzonym przez siebie l'Institut Psycho-physiologique⁵⁶, gdzie miałaby prowadzić kurs psychologii zmysłów i psychometrii⁵⁷.

Przygodę akademicką zakończyła jednak Wyczółkowska po semestrze zimowym 1901 r.⁵⁸ Wcześniej, w 1899 r. ukazały się w języku polskim jej *Szkice psychologiczne*, które stanowiły zbiór sześciu artykułów naukowych i popularnonaukowych. Cztery z nich były już wcześniej publikowane w prasie („Ateneum”, „Życie”). Dwa teksty dotyczące jej samodzielnych badań nad iluzjami optycznymi oraz historii badań naukowych nad lokowaniem procesów psychicznych w mózgu opublikowała po raz pierwszy⁵⁹. *Szkice* wydrukowane w wydawnictwie Władysława L. Anczyca można odczytać jako chęć pełniejszej autoprezentacji w polskim środowisku naukowym. Wyczółkowska zabrała głos jako dojrzała badaczka, zorientowana nie tylko w zakresie historii nurtów filozoficznych, z których wzięła początek nowoczesna psychologia, lecz także w najnowszych odkryciach z tej dyscypliny.

Dyskusje wokół miejsca psychologii w nauce

W zgłoszonych do druku tekstach składających się na *Szkice* Wyczółkowska bardziej lub mniej jednoznacznie określała swoje poglądy na wartość poszczególnych teorii i metod badawczych, nie uchylając się od opinii wykraczających poza sferę akademicką, czego dowodem był esej na temat społecznych uwarunkowań psychiczno-intelektualnych pre dyspozycji kobiet⁶⁰. Pretendowała do miana pionierki empiriokrytycyzmu, który nad Wisłą nie miał wielu zwolenników ani liczącego się zaplecza instytucjonalnego do czasu powstania (zresztą nie bez oporów) w 1903 r. Pracowni Psychologii Doświadczalnej Władysława Heinricha⁶¹. Publikacja ta nie spotkała się z wielkim odzewem. Dopiero po niespełna

nowe pole dociekań dla zjawisk psyche”, A. Wyczółkowska, *Dualizm organiczny albo mowa i myśl. Część druga. Świadomość*, Chicago 1916, s. 10–11.

54 K. Dzimira-Zarzycka, *Samotnica*, s. 316.

55 C.W. Domański, *Zapomniany inspirator. Théodule Armand Ribot i recepcja jego poglądów psychologicznych w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, Lublin 2008, s. 43–44.

56 Idem, *Was John B. Watson*, s. 8–9.

57 *École de psychologie*, „Revue de L'hypnotisme” 1901, t. 7, s. 192, 224, 228; *Kronika kobieca*, „Głos Polek” [Chicago] 1.07.1902, s. 13.

58 Maria Konopnicka w liście do córki, Zofii, donosiła, że Wyczółkowska nigdy nie poprowadziła zapowiedzianych wykładów, co stało się dla uczzonej źródłem wielkiej frustracji i ostatecznie przyspieszyło jej decyzję o wyjeździe do Stanów Zjednoczonych. Zob. M. Konopnicka, *Listy do synów i córek*, wstęp i oprac. L. Magnone, Warszawa 2010, s. 626.

59 Szerzej o tym zob. C.W. Domański, *Szkice psychologiczne Anny Wyczółkowskiej*, s. 101–103.

60 A. Wyczółkowska, *Subiektywizm kobiet. Z cyklu gawęd psychologicznych*, [w:] eadem, *Szkice psychologiczne*, s. 138–159.

61 W. Bobrowska-Nowak, *Pionierzy psychologii naukowej w Polsce*, Katowice 1971, s. 148–149; M. Kielar-Turska, *W stronę psychologii eksperymentalnej – wprowadzenie*, [w:] *W stronę psychologii eksperymentalnej. W 110*

dziesięciu latach *Szkice* doczekały się recenzji Maurycego Straszewskiego, który na łamach „Przeglądu Powszechnego” dokonał ich miazdzącej i złośliwej krytyki⁶². Straszewski skupił się przede wszystkim na dwóch pierwszych tekstach, odnoszących się do rozwoju psychologii od czasów starożytnych do współczesności oraz refleksji nad perspektywami tej dyscypliny. Zarzucił Wyczółkowskiej dyletantyzm, nieznamość podstawowej literatury filozoficznej, rażące błędy faktograficzne, interpretacyjne i logiczne. Osią, na której oparł swoją krytykę, było przekonanie o całkowitym niezrozumieniu przez badaczkę istoty eksperymentu psychologicznego oraz natury zjawisk psychicznych. Miało to skutkować błędnym rozumieniem relacji między psychologią a poszczególnymi dziedzinami nauk przyrodniczych oraz stosunku filozofii do metafizyki.

Straszewski jako zwolennik łączenia badań empirycznych z dociekaniem metafizycznymi podzielał poglądy neokantysty Friedricha A. Langego, że myślenia nie da się zredukować do fizjologii⁶³. Uważał, że jedynie jakiś rodzaj filozoficzno-metafizycznych dociekań może odpowiedzieć na niektóre dylematy nauki, a odkrycia w zakresie psychologii potwierdzą „istnienie indywidualnej substancji duchowej”, albo przynajmniej nigdy temu nie zaprzeczą⁶⁴. W tym też kontekście należy odczytywać jego krytyczny głos.

Wyczółkowska znalazła się zatem na polu zmagania koncepcji, szkół, stylów myślenia, spierających się o to, czy psychologia pozostaje w relacji podrzędnej, czy nadrzędnej wobec zagadnień filozoficznych. Argumentacja Straszewskiego pokazuje, co myślano wówczas w Polsce o psychologii empirycznej i jak ją pozycjonowano wobec nauk przyrodniczych, ścisłych, medycznych i humanistycznych. Z pewnością Straszewski słusznie zarzucił Wyczółkowskiej w kilku miejscach braki z zakresu historii myśli filozoficznej. Bardzo jednak pomylił się w prognozowaniu kierunku przemian psychologii, stwierdzając:

Ona [Wyczółkowska – dop. D.K.] spodziewa się, że przyszłe pokolenia pouczają będą o tworzeniu się świadomości nie filozofia i nie metafizyka, nawet nie anatomia i nie fizjologia, ale fizyka i chemia. Oto w tym jednym zdaniu można, jak w zwierciadle czarodziejskim dojrzeć związek wszystkich nieporozumień psychologii. Dopóki psychologowie będą wierzyli, że zagadkę świadomości rozwiąże im fizjologia albo fizyka lub chemia, dotąd psychologia nie stanie porządną na nogach⁶⁵.

Stany Zjednoczone

Wyczółkowska nie mogła znaleźć w kraju stałego zatrudnienia. Na ziemiach polskich do pierwszej wojny światowej funkcjonowały trzy ośrodki akademickie, w których istniała możliwość prowadzenia badań psychologicznych: Kraków, Warszawa i Lwów. W każdym z nich wykłady z dziedziny psychologii prowadzono na rozmaitych wydziałach, w ścisłym związku z filozofią, teologią, pedagogiką, naukami humanistycznymi i medycznymi, przez

rocznicę założenia Pracowni Psychologii Doświadczalnej na Uniwersytecie Jagiellońskim, red. M. Kielar-Turska, Kraków 2016, s. 7–8.

62 M. Straszewski, *Z dziedziny psychologii. Dr. Anna Wyczółkowska, Szkice psychologiczne*, „Przegląd Powszechny” 1909, t. 101, z. 2, s. 272–288.

63 N. Łubnicki, *Maurycy Straszewski – empirysta i metafizyk*, „Studia Filozoficzne” 1960, t. 16, nr 1, s. 131.

64 M. Straszewski, *O zadaniach i stanowisku filozofii wobec dzisiejszej umiętej wiedzy. Wykład publiczny wygłoszony w dniu 6-tym lipca 1872 roku*, Kraków 1877, s. 49.

65 Idem, *Z dziedziny psychologii*, s. 287.

co proces usamodzielniania się tej dyscypliny zachodził wolno⁶⁶. Nauka ta rozwijała się także poza obrębem akademickim, w rozmaitych instytucjach społeczno-pedagogicznych, a nawet prywatnych domach⁶⁷. Szanse na karierę akademicką dla kobiet były mocno ograniczone; musiały one zadowalać się posadą asystentek⁶⁸. Dużo większe możliwości zdawała się oferować Ameryka, dlatego za namową Hugona Münsterberga poznanego na kongresie psychologicznym w Paryżu Wyczółkowska wyjechała w 1901 r. za ocean. Za emigracją przemawiać mogła również nadzieja na praktyczne zastosowanie wyników badań psychologii eksperymentalnej, która zyskiwała na popularności w USA⁶⁹. Początki w Stanach Zjednoczonych nie były łatwe, lecz po otrzymaniu pracy w laboratorium Jamesa R. Angella, nauczyciela Johna R. Watsona, w Chicago Wyczółkowska mogła czuć satysfakcję. Tam, w gronie specjalistów, z zapałem prowadziła m.in. obserwacje biologicznego aspektu mowy ludzkiej, chcąc prześledzić jej ewolucję od pierwotnych początków do skomplikowanych form objawiających się w społecznym kontekście codzienności⁷⁰.

W orbicie jej zainteresowań znalazł się także problem biologicznych aspektów powstania pisma. W 1908 r., płynąc z Nowego Jorku do Hamburga, była świadkiem zabawy dziecięcej polegającej na spontanicznym rysowaniu na kartce papieru graficznych znaków w postaci linii. Naukowa wyobraźnia podsunęła jej pomysł zbadania psychologicznych aspektów formowania się pisma u najmłodszych w okresie między drugim a szóstym rokiem życia, które później na polskim gruncie twórczo rozwinął m.in. Stefan Szuman⁷¹. Dały one asumpt do pewnych założeń i eksperymentów, których rezultaty Wyczółkowska opublikowała na łamach „Psychological Review” w 1914 r.⁷² Studium to zyskało oddźwięk w świecie naukowym, szczególnie w nurcie badań nad dzieckiem (*Child Study Movement*), popularnym wówczas w USA⁷³. Wyczółkowska odkryła pewne prawidłowości w etapach ewolucji graficznej związanej z wiekiem, wyróżniając pięć faz rozwojowych. Pierwsza faza, występująca u dzieci w wieku od dwóch do dwóch i pół lat, charakteryzowała się chaosem prostych, koncentrycznych linii ograniczanych krawędziami kartki papieru. W fazie drugiej, obejmującej dzieci dwu- i trzyletnie, widoczna była tendencja do falowania linii o długich fazach, ale niewielkich amplitudach, rysowanych w kierunku poziomym, prostopadłym lub kołowym. Trzeci etap formowania się pisma u dzieci to okres od trzech do pięciu lat, który odznaczał się zwiększoną amplitudą skrzywień. W czwartej fazie po-

66 D. Domarańczyk-Cieślak, *Początki psychologii naukowej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku w świetle prasy Królestwa Polskiego i Galicji*, Łódź 2020, s. 144. Por. C.W. Domański, *Historia psychologii w Europie Środkowej*, s. 203–272.

67 J. Pieter, *Historia psychologii*, Warszawa 1974, s. 401.

68 T. Męczkowska, *Do czego dążymy? Ideologia Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem*, „Kobieta Współczesna” [Warszawa] 29.11.1931, s. 1; H. Pass Freidenreich, *Female, Jewish, and Educated. The Lives of Central European University Women*, Bloomington, Indianapolis 2002, s. 14; H. Deutsch, *Konfrontacja z samą sobą. Epilog*, Warszawa 2008, s. 122.

69 J.M. O'Donnell, *The Origins of Behaviorism. American Psychology, 1870–1920*, New York, London 1985, s. 195–200.

70 Szerzej o badaniach eksperymentalnych Wyczółkowskiej antycypujących założenia behawioryzmu zob. C.W. Domański, *Was John B. Watson*, s. 12–22.

71 S. Szuman, *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka*, Warszawa 1927. Por. M. Kielar-Turska, *Stefan Szuman i jego szkoła badań nad rozwojem*, [w:] *Na drogach i bezdrożach historii psychologii*, t. 7, red. T. Rzepa, C.W. Domański, Lublin 2019, s. 126–134.

72 A. Wyczółkowska, *The Automatic Writing of Children from Two to Six Years, Indicative of Organic Derivation of Writing in General*, „Psychological Review”, 1914, t. 21, nr 6, s. 457–472.

73 Zob. m.in. A.M. Mühl, *The Use of Automatic Writing in Determining Conflicts and Early Childhood Impressions*, „The Journal of Abnormal Psychology and Social Psychology” 1923, t. 18, nr 1, s. 3; B. Wellman, *The Development of Motor Co-ordination in Young Children. An Experimental Study in the Control of Hand and Arm Movements*, Iowa City 1927, s. 9.

jawiały się zygzaki w nieświadomym naśladowaniu liter i symboli pisma różnych języków. Dopiero w piątej fazie następowało świadome naśladownictwo pisma dorosłych.

Podczas eksperymentów Wyczółkowska dostrzegła także inną właściwość dziecięcej psychiki, ujawniającą się podczas prób pisania:

Odnosząc się do rozważań psychologicznych, zaobserwowałam, że dzieci w wieku od dwóch do dwóch i pół roku życia piszą bez uwagi, wykazując się jedynie automatycznymi ruchami ręki dla samej przyjemności jej poruszania; dzieci w wieku od trzech do czterech lat piszą z większym zainteresowaniem i pewnością co do swoich zdolności graficznych, podczas gdy dzieci w wieku pięciu do sześciu lat są bardziej sceptyczne, ponieważ mają już pewne pojęcie o istnieniu pisma kulturowego dorosłych⁷⁴.

W Stanach Zjednoczonych Wyczółkowska zaczęła na nowo organizować sobie życie. W konserwatywnym środowisku polonijnym była nierzadko postrzegana jako zbyt radykalna i postępową. Niemal od razu wśród elity polskiej diaspory pojawili się jej cisi bądź jawni przeciwnicy. Cechy jej charakteru, takie jak bezpośredniość w wyrażaniu sądów, nie zawsze sprzyjały harmonijnym relacjom z polską diasporą⁷⁵. Cieszyła się za to dużym autorytetem wśród drugiego pokolenia imigrantów. Prowadziła dom nauki dla młodzieży z bogatszych rodzin z rozbudzonymi aspiracjami kulturalnymi, aranżowała kółka dyskusji i wieczorki literacko-muzyczne⁷⁶. Prowadziła prywatne lekcje gry na fortepianie, z których mogła się utrzymać i prosperować na godnym poziomie, w strukturze amerykańskiej klasy średniej⁷⁷. Wysiłki Wyczółkowskiej zmierzały do tego, aby zakorzenić się w diasporze polskiej oraz wpłynąć na niektóre sfery aktywności, szczególnie w dziedzinie kultury umysłowej.

W Ameryce Wyczółkowska znalazła dogodny warunki do rozwijania idei feministycznych, zarówno w polonijnych organizacjach kobiecych marginalizowanych przez mężczyzn, jak i na szerszym międzynarodowym forum⁷⁸. Wymiernym efektem jej działań był m.in. udział w kongresie kobiet w St. Louis w 1904 r.⁷⁹ oraz działalność w Towarzystwie Równouprawnień Stanu Illinois⁸⁰. W 1911 r. Wyczółkowska napisała dla „Kuriera Lwowskiego” broszurę *Dążenia sufrażystek Stanów Zjednoczonych*⁸¹. Jej poglądy na temat emancypacji nie odbiegały znacząco od zapatrywań ówczesnej liberalnej inteligencji na rolę ruchu kobiet. Starła się przede wszystkim przedstawić społeczno-psychologiczne źródła zjawisk utrudniających realizację postulatów równościowych. Jej zapatrywania w tej kwestii pozostawały niezmiennie od czasów krakowskich. Konsekwentnie zwracała

74 A. Wyczółkowska, *The Automatic Writing of Children*, s. 469 (tłum. autora artykułu).

75 Burzliwa historia jej relacji z siostrą opisana przez Karolinę Dzimirę-Zarzycką daje pewien wgląd w potencjalne źródła wielu przeciwności i nieporozumień, jakich doświadczała w interakcjach z otoczeniem, zob. K. Dzimira-Zarzycka, *Samotnica*, s. 461–466. Por. *Prośba do doktora Junony alias profesora Corvin*, „Dziennik Związkowy” [Chicago], 29.04.1908, s. 4.

76 *Kronika*, „Dziennik Narodowy” 2.09.1908, s. 6; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 27.07.1910, s. 8.

77 Jako nauczycielka gry na fortepianie miała sporą konkurencję, stąd niekiedy zmuszona była chodzić po domach „prosząc się o lekcje”, zob. BOSS, rkps 26, zesp. 9, *Dulęba Maria. Korespondencja z różnymi osobami, organizacjami, instytucjami. 1911–1918*, k. 65–65v, Anna Wyczółkowska do Marii Dulębianki, Chicago 1911.

78 A. Wyczółkowska, *Odpowiedź na ataki ze strony „Dziennika Związkowego”*, „Dziennik Narodowy” [Chicago], 14.04.1908, s. 2; *Co o nas piszą*, „Głos Polek” [Chicago] 16.03.1911, s. 4; *Polskie sufrażystki w Chicago*, „Głos Polek” [Chicago] 22.06.1911, s. 6; A. Wyczółkowska, *Czy nie humorystyka?*, „Głos Polek” [Chicago] 28.12.1911, s. 6.

79 *St. Louis*, „Ameryka-Echo” [Toledo] 28.05.1904, s. 5.

80 *Do polskich kobiet*, „Dziennik Chicagoski” 26.06.1913, s. 3.

81 A. Wyczółkowska, *Dążenia sufrażystek w Stanach Zjednoczonych*, Chicago [1911].

uwagę na trudną sytuację kobiet, których życiowe aspiracje spotykały się często z niezrozumieniem i niechęcią otoczenia. Także w tej materii poglądy Wyczółkowskiej rodziły się na styku osobistych doświadczeń i naukowych spekulacji:

Kobieta, jak każdy człowiek, im bogatszą jest jej natura, tym więcej w sobie czuje najrozmaitszych pragnień i dążeń, które rwą jej ducha w rozlicznych często sprzecznych ze sobą kierunkach. To im ulega, to je opanować się stara, ale jak w jednym tak i w drugim razie przegrywa w tej walce z samym sobą, bo życie i szkoła nie nauczyły jej czym jest i jakie są sposoby na względne zadawanie tego własnego „ja”. Stąd ów brak często harmonii w życiu, stąd może i zwątpienie, pesymizm tak często dziś pojawiający się wśród kobiet [...] ów pesymizm jako niemoc wobec samego siebie, do którego rozlicznych pojawów pozwolę sobie zaliczyć nader przykrą chwiejność w postępowaniu, nieśmiałość wobec własnych przekonań, skłonność do długiego przebywania w stanie rozstroju, słowem niepewność dróg i celów, jakimi i do jakich się zmierza⁸².

Badaczka konsekwentnie utrzymywała, że najpewniejszą drogą do pełnego upodmiotowienia kobiet jest edukacja. Nie uliczne konfrontacje, lecz mozolna praca nad sobą miała być skutecznym sposobem na poprawę ich sytuacji zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej. Być może dlatego nie pociągały jej nigdy hasła radykalnej lewicy⁸³. Obca jej była też idea walki klasowej jako sposób naprawy stosunków społecznych. Niewykluczony, że czynnikiem, który wstrzymywał ją od wstąpienia w szeregi socjalistów, był dystans do czysto materialistycznej wizji świata. Niektóre wypowiedzi Wyczółkowskiej, w duchu młodopolskiego heroizmu, skłaniają do przypuszczeń, że skłonna była doceniać rolę czynnika duchowego w indywidualnym samodoskonaleniu się jednostki⁸⁴. Daleka od ortodoksji katolickiej, nie odrzucała czynnika religijnego w życiu indywidualnym i społecznym.

Wyczółkowska jako działaczka i publicystka polonijna

Wyczółkowska komunikowała się z publicznością podczas publicznych wykładów oraz pośrednio, na łamach prasy. Jej wykłady otwarte dotyczyły nie tylko psychologii, lecz także języka polskiego, geografii, historii i literatury. Rozpoczęła je w 1903 r., kontynuując przez kolejne dekady⁸⁵. Postanowiła również spróbować swoich sił jako wydawczyni i redaktor-

82 Eadem, *Subiektywizm kobiet*, s. 158.

83 *Notateczki*, „Dziennik Chicagoski” 11.06.1912, s. 4.

84 A. Wyczółkowska, *Patrz w przymat życia byś poznał własną moc*, „Dziennik Narodowy” [Chicago] 23.05.1908, s. 4.

85 *Gość z Europy*, „Dziennik Chicagoski” 27.02.1903, s. 4; *Z Wydziału Oświaty*, „Głos Polek” [Chicago] 1.03.1903, s. 3; *Kronika*, „Głos Polek” [Chicago] 1.05.1903, s. 9; *Nasze sprawy*, „Ameryka-Echo” [Toledo] 30.05.1903, s. 1; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 1.02.1907, s. 8; *Kronika miejscowa*, „Dziennik Związkowy” 29.01.1908, s. 5; *Z teki reportera*, „Dziennik Związkowy” [Chicago] 1.02.1908, s. 8; *Z Chicago*, „Dziennik Narodowy” [Chicago] 19.05.1908, s. 6; *Z Chicago*, „Dziennik Narodowy” [Chicago] 29.05.1908, s. 8; *Samokształcenie młodzieży. Odczyt Wyczółkowskiej*, „Dziennik Narodowy” 2.06.1908, s. 6; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 25.07.1908, s. 8; *Drobne notatki*, „Dziennik Związkowy” 27.07.1908, s. 4; *Wyższe kursy Zw. Polek w Ameryce*, „Dziennik Narodowy” 5.11.1908, s. 2; *Wieczornica Związku Polek*, „Dziennik Narodowy” [Chicago] 17.12.1908, s. 6; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 30.03.1909, s. 8; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 19.01.1911, s. 8; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 26.02.1909, s. 8; *Urzędowy protokół Sejmu VIII Związku Polek w Ameryce*, „Głos Polek” [Chicago] 12.01.1911, s. 12–13; *Uwagi*, „Głos Polek” [Chicago] 9.03.1911, s. 10; *Z Avondale*, „Dziennik Chicagoski” 28.10.1911, s. 6; *Z polityki*, „Dziennik Chicago-

ka czasopisma „Czyn”. Planowała wydawać periodyk w Chicago raz w miesiącu, profilując go jako pismo naukowe, literackie i artystyczne. Powołanie nowego tytułu reklamowała za pomocą prospektu, w którym obiecywała „dodać otuchy, tym co zwątpili w możliwość zużytkowania żywności polskiej w Ameryce na cele «Ojczyzny» i «Oświaty»”⁸⁶. Apel przeszedł bez większego echa, a pismo upadło po ukazaniu się kilku numerów⁸⁷. Pomimo to Wyczółkowska pozostawała obecna w przestrzeni publicznej, wypowiadając się na łamach takich pism, jak „Dziennik Narodowy”, „Zgoda”, „Robotnik”, „Dziennik Chicagoski”, „Głos Polek”, „Dziennik Związkowy” oraz „Jedność-Polonia”. W 1913 r. otrzymała nawet propozycję objęcia redakcji żeńskiej wersji „Zgody”, oficjalnego pisma Związku Narodowego Polskiego, największej organizacji polonijnej w Stanach Zjednoczonych. Propozycję przyjęła, lecz na stanowisku redaktorki nie zabawiła długo z powodu nieporozumień z władzami Związku⁸⁸. Kilka kolejnych inicjatyw organizacyjnych Wyczółkowskiej także zakończyło się niepowodzeniem, m.in. utworzenie kółka literacko-muzycznego „Oświata”, powołanie Towarzystwa Literacko-Artystycznego dla młodzieży, czy też utworzenie towarzystwa psychologicznego na wzór Instytutu Psychologiczno-Edukacyjnego w Warszawie⁸⁹. Podobny los spotkał kierowaną przez nią Wyższą Szkołą Związku Polek w Ameryce⁹⁰.

W latach 1914–1920 Wyczółkowska brała udział w Komitecie Obywatelskim zbierającym datki dla głodujących Polaków w kraju oraz Towarzystwie Pomocy Armii Polskiej⁹¹. Szczególne pole do działania miała podczas pierwszej wojny światowej, kiedy zachęcając w publicystycznych tekstach do poświęceń, odwoływała się do tych cech pozytywnych, których Polakom nigdy nie brakowało: umiejętności mobilizowania się w obliczu zagrożenia i solidaryzmu społecznego w chwilach przełomu. Nie wahała się wówczas sięgać po patriotyczne hasła, balansując na granicy frazesu⁹². Zabierała również głos w kwestii praw wyborczych kobiet po odzyskaniu przez Polskę niepodległości⁹³.

Po Wielkiej Wojnie zaangażowała się krótko w działania na rzecz przyjaznych relacji między Polonią amerykańską a nowym rządem II Rzeczypospolitej⁹⁴. Także na wojny pa-

ski” 8.04.1912, s. 10; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 27.09.1918, s. 7; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 23.01.1919, s. 8; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 12.05.1919, s. 10; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 9.07.1920, s. 10; *Wielka wieczornica*, „Dziennik Chicagoski” 11.04.1921, s. 8; *Sprawozdanie z wieczornicy*, „Głos Polek” [Chicago] 21.04.1921, s. 6; *Odczyt dr. Anny Wyczółkowskiej*, „Dziennik Chicagoski” 12.06.1922, s. 10.

86 *Uwagi*, „Zgoda” [Chicago] 15.09.1904, s. 4; *Nowe pismo polskie*, „Robotnik” [Chicago] 22.09.1904, s. 4.

87 *Uwagi*, „Zgoda” [Chicago] 13.10.1904, s. 4; „Czyn”, „Dziennik Chicagoski” 8.10.1904, s. 5.

88 *Uwagi*, „Dziennik dla Wszystkich” [Buffalo] 28.07.1913, s. 4; A. Wyczółkowska, [Bez tyt.], „Zgoda” (Women’s edition) [Chicago], 31.07.1913, s. 4; *W naszych koloniach*, „Wiarus” [Winona] 7.08.1913, s. 6; *Z posiedzenia Zarządu ZNP*, „Zgoda” [Chicago] 14.08.1913, s. 3; *Najgłośniejsze wypadki minionego tygodnia*, „Wiarus” [Winona] 4.09.1913, s. 5; A. Wyczółkowska, *Do szanownych czytelniczek „Zgody” żeńskiej*, „Dziennik Chicagoski” 20.08.1913, s. 6; eadem, *Wyjaśnienie wyjaśnienia*, „Dziennik Chicagoski” 26.08.1913, s. 8.

89 *Sprawa „Dziennika Chicagoskiego” z Kunzem*, „Dziennik Chicagoski” 4.06.1903, s. 2; *Nowe towarzystwo*, „Dziennik Chicagoski” 23.07.1904, s. 8; *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 20.05.1920, s. 8.

90 *Sprawozdanie z komisji „Dnia Polek”*, „Głos Polek” [Chicago] 8.07.1915, s. 8; *Radosny objaw bieżącej chwili wśród nas*, „Głos Polek” [Chicago] 5.08.1915, s. 7; *Sprawozdanie z popisu Wyższej Szkoły Zw. Polek*, „Głos Polek” [Chicago] 2.09.1915, s. 11.

91 A. Wyczółkowska, „*Otucha w nas wstąpiła, że zdążamy ku prawidłowej pracy ideowej*”, „Dziennik Chicagoski” 25.01.1915, s. 4; *Dla głodnych w Polsce*, „Dziennik Chicagoski” 10.12.1915, s. 2; *Z pomocą Polsce*, „Dziennik Chicagoski” 2.03.1916, s. 6; *Zebrańie Stowarzyszenia Pomocy Armii Polskiej im. Heleny Paderewskiej*, „Dziennik Chicagoski” 24.10.1917, s. 6; *Sprawozdanie z działalności Tow. Pomocy Armii Polskiej*, „Dziennik Chicagoski” 26.02.1918, s. 2.

92 A. Wyczółkowska, *Czekamy na wasze dzieło*, „Dziennik Chicagoski” 19.01.1915, s. 4.

93 *Notatki reportera*, „Dziennik Chicagoski” 6.12.1918, s. 9.

94 *Podziękowanie dla Polonii amerykańskiej od polskiego ministra skarbu*, „Dziennik Chicagoski” 16.03.1922, s. 4; A. Wyczółkowska, *List otwarty do organizacji polskich w Ameryce, wraz i do przewodników szkół polskich*

trzymała z psychologicznego punktu widzenia. Przyczyn udziału człowieka w walce zbrojnej doszukiwała się w starciu przyrodzonych ludzkich namiętności z „impulsami kulturalnymi”, które starają się opanować instynkty za pomocą systemu prawnego. Co ważne, zdaniem Wyczółkowskiej niedawno zakończona wojna miała głębszy sens, gdyż

wyłoniła elementarną siłę ze swego krwiożerczego rozmachu, ideę ewolucyjną olbrzymiego znaczenia, która obejmując sobą masy, a zwłaszcza zastępy walczących, powtarza reszcie świata z naciskiem: „wojna ta nie jest wojną zaborczą, a wojną o prawa słabszych narodów”⁹⁵.

Dopiero kiedy walka ustanie, a uciskane narody odzyskają wolność, specjalne międzynarodowe instytucje pokojowe będą mogły ograniczyć militarystkę poszczególnych państw. W opinii Wyczółkowskiej konieczna była przemiana zbiorowej mentalności, która miała z kolei spowodować zmianę obyczajów, tak że „w przyszłości nie będzie człowieka, który by takiego rozlewu krwi nie uważał za straszne przestępstwo”⁹⁶. Nie po raz pierwszy i nie ostatni badaczka poruszała się po niepewnym dla niej gruncie społecznej psychologii, angażując intelekt do forsowania ideologicznych tez z całym bagażem zobowiązań wobec swego narodu, które wpływały na dokonywaną przez nią ocenę sytuacji.

Ostatnie prace

Pod koniec życia Wyczółkowska skupiła się na tych nurtach psychologii empirycznej, które dążyły do odkrycia mechanizmów rozwoju zaburzeń psychicznych za pomocą metod psychoanalitycznych. Warto nadmienić, że ruch psychoanalityczny cieszył się w progu XX w. coraz większym zainteresowaniem kobiet nauki, stwarzając dla nich realną drogę kariery zawodowej⁹⁷. Znalazł on dogodne warunki do rozwoju także w Stanach Zjednoczonych, gdzie zaistniała możliwość stosowania tej metody w programach edukacyjnych i społecznych. W swojej broszurze zatytułowanej *Magnetyzm, hipnoza i psychoanaliza oraz środki i metody odnośnego leczenia* z 1925 r. Wyczółkowska starała się usystematyzować dotychczasowy stan wiedzy w tym zakresie. Łączyła ze sobą fenomeny i metody badawcze, które na ówczesnym etapie rozwoju psychologii były ze sobą powiązane. Psychoanaliza niewątpliwie inspirowała zwolenników hipnozy, określanej w XIX w. *via regia*, czyli królewską drogą do nieświadomości. Wyczółkowska sceptycznie jednak patrzyła na tego rodzaju praktyki. Powołując się na Jeana-Martina Charcota, uznała hipnozę za rodzaj schorzenia nerwowego⁹⁸. W jej opinii rozgłos teorii francuskiego psychologa oraz takich uczonych, jak Hippolyte Bernheim czy Ambroise-Auguste Liébeault, przyniosły więcej szkód niż pożytku. Zjawiska niezwykle skomplikowane teoretycznie i trudne do zweryfikowania empirycznie stały się bowiem nierzadko przedmiotem „produkcji estradowych dla uciechy

oraz dziennikarstwa polskiego, „Dziennik Chicagoski” 24.03.1922, s. 4; *Do szanownej publiczności w Chicago*, „Dziennik Chicagoski” 17.05.1922, s. 5. Por. A. Wyczółkowska, *Na usługach Skarbu Polskiego*, „Bluszcz”, 23.08.1924, s. 588–589.

95 Eadem, *Wojna jako wynik niskiego stopnia ewolucji praw wszechnarodów*, „Dziennik Chicagoski” 17.03.1917, s. 5

96 Ibidem.

97 L. Magnone, *Emancypantki, socjalistki, psychoanalityczki*, s. 44.

98 Pogląd ten podzielał m.in. Napoleon N. Cybulski. Zob. N.N. Cybulski, *O hipnotyzmie ze stanowiska fizjologicznego*, Kraków 1887, s. 65.

widzów”⁹⁹. Uczona twierdziła, że atrakcyjność psychoanalizy w psychologii wynikała nie tylko z potrzeby poznania niezbadanych aspektów psychiki, lecz także z dążeń do wyjścia poza obszary czysto naukowych dywagacji. Można sądzić, że w schyłkowym okresie swojego życia Wyczółkowska bardziej otworzyła się na zagadnienia związane z kwestią nieświadomości. Przemawiać mogą za tym kontakty uczoney z Władysławem Reymontem, który podczas pobytu w Ameryce spotkał się z Wyczółkowską, dzieląc się z nią swym doświadczeniem „co do środków psychicznych wśród jakich przebiegała w jego umyśle twórczość myślowa”¹⁰⁰. Wyczółkowska obserwując ferment myślowy w naukach ścisłych, sama zresztą odwoływała się do równoległe zachodzących zjawisk w literaturze i sztuce, które przekraczały dotychczasowe granice w zakresie postrzegania świata, form wyrazu ekspresji twórczej, nowych sposobów wyjaśnienia tego „co spod wszelkiego tłumaczenia się usuwa”¹⁰¹. W tym przypadku starała się być może zbadać i wyjaśnić od strony psychologicznej źródła talentu i geniuszu, przejawiające się w zachowaniach twórczych polskiego noblisty. Nieco wcześniej fascynował ją geniusz Wyspiańskiego, który uosabiał „powagę i czystość człowieczeństwa podniesioną do szczytu”¹⁰².

Zasadniczy trzon wywodu odnosił się jednak do negatywnych skutków stosowania hipnozy. Wyczółkowska kwestionowała naukową wartość tego rodzaju doświadczeń. Odnajdywała podobieństwa między stanami hipnotycznymi a marzeniami sennymi w znaczeniu freudowskim:

jeżeli porównamy to co się dzieje w zjawiskach sennych z tym co wytwarza w umyśle pacjenta sugestia hipnotyczna, wówczas niepodobna nie przyznać, że marzenia senne w znaczeniu Freuda są niemal tym samym czym są wyniki sugestii w znaczeniu Charcota albo Liebault’a [sic!]. Pacjent śni o tym o czym mu śnić karze hipnotyzer. Z różnicą jednak, że podczas gdy sugestia jest czymś chorobowym, względnie do leczenia szkodliwym, mara senna jest wytworem naturalnym, który, jeżeli prawdą jest jak twierdzi Freud, że dostarcza wskaźników o pewnych zaburzeniach w organizmie, jak i o bezwiednych pragnieniach psyche, wówczas z natury rzeczy zwiększać to będzie zaufanie do szerzącego się leczenia psychoanalizą¹⁰³.

Postrzegając hipnozę jako rodzaj „zwyrodnienia sennego wywołanego inhibicją mięśniową pod działaniem sugestii” odnajdywała jej źródła w biologicznych funkcjach organizmu¹⁰⁴. Nie zmieniła zatem zasadniczo podstawowego paradygmatu myślenia o zjawiskach odnoszących się do *psyche*.

99 A. Wyczółkowska, *Magnetyzm, hipnoza i psychoanaliza oraz środki i metody odnośnego leczenia*, Chicago 1925, s. 10.

100 A. Wyczółkowska, *Biologiczne wyjaśnienia mowy*, s. 12. Por. Reymont w Ameryce. *Listy do Wojciecha Morawskiego*, oprac. L. Orłowski, Warszawa 1970, s. 32; P. Byzdra-Kusz, *Stanisław Łoś (1890–1974). Życie i działalność akademicka w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, Lublin 2023, s. 31.

101 A. Wyczółkowska, *Najnowsze kierunki i obecna kryzys w psychologii*, [w:] eadem, *Szkice psychologiczne*, s. 56. Por. E. Warzenica-Zalewska, *Przełom scjentystyczny w publicystyce warszawskiego „oboza młodych” (lata 1866–1876)*, Wrocław 1978, s. 147.

102 A. Wyczółkowska, *Stanisław Wyspiański na tle Młodej Polski. Odczyt Dr Anny Wyczółkowskiej w Związku Polek w Chicago dnia 2go lutego, 1908*, [Chicago] 1908, s. 13–14.

103 Eadem, *Magnetyzm*, s. 3–4.

104 Ibidem, s. 29.

Wyczółkowska zapowiedziała kontynuację tych rozważań w kolejnej publikacji, której nie zdążyła już wydać, pozostawiając po sobie jeszcze jedną zagadkę biograficzną. Trudno też omawianą publikację zaliczyć do dziedziny psychoanalizy w ścisłym znaczeniu tego terminu. Uczona zadeklarowała jedynie przedstawienie własnej metody leczenia zaburzeń psychicznych, opartej na psychoanalitycznych koncepcjach:

Moja metoda lecznicza różni się tym od metod omawianych powyżej, iż usuwa wszystkie środki chorobowe, a więc hipnozę i sugestie jak w metodzie hipnotycznej, a także halucynacje senne jak w metodzie dra Freuda¹⁰⁵.

Podczas swojego ostatniego pobytu w Polsce w 1924 r. Wyczółkowska podejmowała bezowocne wysiłki, aby uzyskać posadę na Uniwersytecie Lwowskim. Po tym niepowodzeniu wróciła do Ameryki, gdzie pozostała do śmierci. Do końca życia aktywność naukową traktowała na sposób organicznikowski, nie tylko ceniąc jej aspekt poznawczy, lecz także wierząc, że odkrycia naukowe powinny stymulować zmiany społeczne. Tempo tych zmian zależało od determinacji i wewnętrznej gotowości elit do poświęceń oraz przyjęcia odpowiedzialności za edukację ludzi niewykształconych.

Uwagi końcowe

W żadnym obszarze działań publicznych Wyczółkowska nie mogła się w pełni zrealizować. Jej naukowe osiągnięcia były ignorowane przez ówczesne autorytety naukowe na ziemiach polskich, a jej inicjatywy publicystyczno-edukacyjne nie wywołały większego odzewu społecznego. Dyskusyjne pozostaje także, czy przyczyniła się do przyspieszenia procesów emancypacyjnych wśród amerykańskiej Polonii. Biografia uczonej pokazuje kobietę o nieprzeciętnej umysłowości, konsekwentnie i uczciwie sondującą głębie psychiki ludzkiej w ramach tego, co racjonalnie sprawdzalne, szukającą w swojej pracy spełnienia życiowych aspiracji. Działała na rzecz rozwoju psychologii światowej w ramach ówczesnych kierunków i metod, podkreślając jednak wyraźnie swoją intelektualną niezależność. Jej biografia jest także opowieścią o wykluczaniu kobiet z życia intelektualnego, o zmaganiu się z nową rolą uczoney w rozmaitych środowiskach i zmieniających się uwarunkowaniach. Szczególnie ta perspektywa jest niezbędna do dalszych badań nad losami kobiet nauki przełomu XIX i XX w. i z pewnością wymaga bardziej szczegółowego rozwinięcia.

Wiele twórczych pomysłów z dziedziny kultury, sztuki czy pedagogiki Wyczółkowska usiłowiała oprzeć na naukowych podstawach, czerpiąc zarówno z polskiej myśli psychologicznej, jak też dynamicznie rozwijającej się amerykańskiej psychologii. Nierzadko splot czynników społecznych udaremniał realizację wielu tych wysiłków, które rozpatrywane w kontekście zbiorowej aktywności inteligencji polskiej, stawały się siłą napędową przemian społecznych dokonujących się w ówczesnym świecie.

105 Ibidem, s. 47.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Narodowe w Krakowie [ANK], Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Najświętszej Marii Panny w Krakowie, Akta urodzonych w parafii Panny Maryi w Krakowie z roku 1853, sygn. 29/328/0/1/168.

Archiwum Rzymskokatolickiej Parafii Św. Trójcy w Chicago [ARP Św. Trójcy Chicago], sygn. D-6, Księga metrykalna zmarłych z parafii Św. Trójcy w Chicago z lat 1925–1935.

Biblioteka Narodowa w Warszawie [BN], rkps akc. 11258, Z. Kodis-Freyerowa, *Wspomnienia*.

Biblioteka Ossolineum [BOss]:

- rkps 12394/II, H. z Sikorskich Karyory, *Wspomnienia mego życia*;
- rkps 26, zesp. 9, *Dulęba Maria. Korespondencja z różnymi osobami, organizacjami, instytucjami. 1911–1918*.

The Office of St. Adalbert Cemetery, Burial Record of Saint Adalbert Cemetery – Chicago.

Źródła drukowane

Cybulski N.N., *O hipnotyzmie ze stanowiska fizyjologicznego*, Kraków 1887.

Deutsch H., *Konfrontacja z samą sobą. Epilog*, Warszawa 2008.

Konopnicka M., *Listy do synów i córek*, wstęp i oprac. L. Magnone, Warszawa 2010.

Korespondencja Antoniego Sygietyńskiego i Piotra Chmielowskiego. Dwugłos z lat 1880–1904, oprac. E. Kiernicki, Wrocław 1963.

Reymont w Ameryce. Listy do Wojciecha Morawskiego, oprac. L. Orłowski, Warszawa 1970.

Sikorska-Krystek A., *Notatnik Marii Dulębianki*, „Wiek XIX: Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” 2022, t. 57, s. 303–348.

Straszewski M., *O zadaniach i stanowisku filozofii wobec dzisiejszej umiejętnej wiedzy. Wykład publiczny wygłoszony w dniu 6-tym lipca 1872 roku*, Kraków 1877.

Straszewski M., *Z dziedziny psychologii. Dr. Anna Wyczółkowska, Szkice psychologiczne*, „Przegląd Powszechny” 1909, t. 101, z. 2, s. 272–288.

Wyczółkowska A., *Dążenia sufrażystek w Stanach Zjednoczonych*, Chicago [1911].

Wyczółkowska A., *Dualizm organiczny albo mowa i myśl. Część druga. Świadomość*, Chicago 1916.

Vicholkowska A. [A. Wyczółkowska], *Illusions of Reversible Perspective*, „The Psychological Review” 1906, t. 13, s. 276–290.

Wyczółkowska A. von [A. Wyczółkowska], *Über die Erweiterung der Frauenbildung*, „Der Lehrerinnen-Wart” 10.12.1889, s. 2–5.

Wyczółkowska A., *Najnowsze kierunki i obecna kryzys w psychologii*, [w:] eadem, *Szkice psychologiczne*, Kraków 1899, s. 31–57

Wyczółkowska A., *Magnetyzm, hipnoza i psycho-analiza oraz środki i metody odnośnego leczenia*, Chicago 1925.

Wyczółkowska A., *O iluzjach geometryczno-optycznych. Krytyka najnowszej teorii W. Wundt'a*, [w:] eadem, *Szkice psychologiczne*, Kraków 1899, s. 91–118

- Wyczółkowska A., *O rozwoju psychologii i jej metod. Szkic historyczny*, [w:] eadem, *Szkice psychologiczne*, Kraków 1899, s. 1–30
- Wyczółkowska A., *Schopenhauers Lehre von der menschlichen Freiheit in ihrer Beziehung zu Kant und Schelling. Inaugural-Dissertation*, Wien 1893.
- Wyczółkowska A., *Stanisław Wyspiański na tle Młodej Polski. Odczyt Dr Anny Wyczółkowskiej w Związku Polek w Chicago dnia 2go lutego, 1908*, [Chicago] 1908.
- Wyczółkowska A., *Subiektywizm kobiet. Z cyklu gawęd psychologicznych*, [w:] eadem, *Szkice psychologiczne*, Kraków 1899, s. 138–159.
- Wyczółkowska A., *The Automatic Writing of Children from Two to Six Years, Indicative of Organic Derivation of Writing in General*, „Psychological Review” 1914, t. 21, nr 6, s. 457–472.
- Wyczółkowska A., *Z psychologii słuchu*, „Przegląd Filozoficzny” 1907, s. 510–512.

Źródła prasowe

- „Ameryka-Echo” [Toledo] 1903–1904.
- „Bluszcz” 1924.
- „Chwila” [Lwów] 1929.
- „Czas” [Kraków] 1875, 1893.
- „Dziennik Chicagoski” 1895, 1903–1904, 1907, 1910, 1915, 1912–1913, 1915–1918, 1920–1922, 1929.
- „Dziennik dla Wszystkich” [Buffalo] 1913.
- „Dziennik Narodowy” [Chicago] 1908.
- „Dziennik Związkowy” [Chicago] 1908.
- „Gazeta Lwowska” 1893.
- „Gazeta Polska” [Warszawa] 1894.
- „Głos” [Warszawa] 1893.
- „Głos Polek” [Chicago] 1902–1903, 1911, 1920, 1929.
- „Kobieta Współczesna” [Warszawa] 1931.
- „Kraj” [Petersburg] 1893.
- „Kurier Polski” [Milwaukee] 1894.
- „Kurier Warszawski” 1893, 1894.
- „Nowa Reforma” [Kraków] 1900.
- „Ojczyzna” [Bendlikon] 1864.
- „Przegląd Tygodniowy” [Warszawa] 1894.
- „Robotnik” [Chicago] 1904.
- „Ruch Filozoficzny” 1929, t. 11.
- „Słowo” [Warszawa] 1893.
- „Wiarus” [Winona] 1913.
- „Zgoda” [Chicago] 1904.
- „Zgoda” [Women’s edition] 1913.
- „Życie” [Kraków-Lwów] 1897.

Literatura przedmiotu

- 50-letnia rocznica Związku Polek w Ameryce* (wrzesień 1947), oprac. M.A. Porwit, [Chicago] 1947.

- Bednarczuk M., *Akademicka „międzynarodówka” kobieca? Solidarność, rywalizacja i samotność w Szwajcarii (1870–1900)*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ” 2022, t. 44, nr 2, s. 5–34, DOI 10.4467/2084395xwi.20.010.12401.
- Bednarczuk M., *Konstelacje „niepokornej”. Wokół biografii Józefy Kodis z Krzyżanowskich*, „Sztuka Edycji” 2022, t. 1, s. 133–167, DOI 10.12775/se.2022.00011.
- Bednarczuk M., *Życie i pisanie (dla wspólnoty: Käthe Schirmacher i Stefania Laudyn-Chrzanowska między feminizmem a nacjonalizmem*, „Prace Polonistyczne” 2017, ser. 72, s. 139–161, DOI 10.26485/pp/2017/72/9.
- Bobrowska-Nowak W., *Pionierzy psychologii naukowej w Polsce*, Katowice 1971.
- Bujakowski Z., *Podstawy etyki Schopenhauera*, Warszawa 1912.
- Byzdra-Kusz P., *Stanisław Łoś (1890–1974). Życie i działalność akademicka w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, Lublin 2023.
- Dadej I., *Habilitacja – bariera czy kariera?. Porządek płci w polskiej kulturze akademickiej pierwszej połowy XX wieku*, Warszawa 2022.
- Domański C.W., *Historia psychologii w Europie Środkowej. Badacze, inspiracje i koncepcje*, Warszawa 2018.
- Domański C.W., *Psychologowie i psychiatry polscy na studiach na uniwersytecie w Zurychu do 1939 roku*, [w:] *Psychologia europejska w okresie międzywojennym*, red. W. Zeidler, Warszawa 2009, s. 77–86.
- Domański C.W., „Szkice psychologiczne” Anny Wyczółkowskiej, „Forum Psychologiczne” 1999, t. 4, nr 1, s. 101–103.
- Domański C.W., *Was John B. Watson Inspired by Anna Wyczółkowska and Her Studies in the Mechanism of Speech?*, „Organon” 2021, t. 53, s. 5–27, DOI 10.4467/00786500.org.21.001.14786.
- Domański C.W., *Zapomniana pionierka*, „Charaktery” 2008, nr 12, s. 66–68.
- Domarańczyk-Cieślak D., *Początki psychologii naukowej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku w świetle prasy Królestwa Polskiego i Galicji*, Łódź 2020.
- Dybowski S., *Słownik pianistów polskich*, Warszawa 2003.
- Dzimira-Zarzycka K., *Samotnica. Dwa życia Marii Dulębianki*, Warszawa 2022.
- École de psychologie, „Revue de L'hypnotisme” 1901, t. 7, s. 192, 223–224, 225–231.
- Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939.
- Karbowiak A., *Młodzież polska akademicka za granicą 1795–1910*, Kraków 1910.
- Kielar-Turska M., *Stefan Szuman i jego szkoła badań nad rozwojem*, [w:] *Na drogach i bezdrożach historii psychologii*, t. 7, red. T. Rzepa, C.W. Domański, Lublin 2019, s. 121–140.
- Kielar-Turska M., *W stronę psychologii eksperymentalnej – wprowadzenie*, [w:] *W stronę psychologii eksperymentalnej. W 110 rocznicę założenia Pracowni Psychologii Doświadczalnej na Uniwersytecie Jagiellońskim*, red. M. Kielar-Turska, Kraków 2016, s. 7–16.
- Klimaszewski B., „Nasze” w Ameryce Północnej XX wieku, [w:] *Losy Polek żyjących na obczyźnie i ich wkład w kulturę i naukę...*, red. A. Judycka, Z. Judycki, Lublin 1999, s. 28–135.
- Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2, cz. 2, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1992.

- Kolbuszewska J., *Polki na uniwersytetach. Trudne początki*, „Sensus Historiae” 2017, t. 26, nr 1, s. 35–53.
- Krauss Ch.R., *Back to the Origins of the Repudiation of Wundt: Oswald Külpe and Richard Avenarius*, „Journal of the History of the Behavioral Sciences” 2017, t. 53, nr 1, s. 28–47, DOI 10.1002/jhbs.21833.
- Kubica G., *Siostry Malinowskiego, czyli kobiety nowoczesne na początku XX wieku*, Kraków 2006.
- Łubnicki N., *Maurycy Straszewski – empirysta i metafizyk*, „Studia Filozoficzne” 1960, t. 16, nr 1, s. 129–180.
- Magnone L., *Emancypantki, socjalistki, psychoanalityczki. Kobiety w ruchu freudowskim na początku XX wieku*, [w:] *Kobiety i historia. Od niewidzialności do sprawczości*, red. K. Błażewska, D. Korczyńska-Partyka, A. Wódkowska, Gdańsk 2015, s. 44–77.
- Micińska M., *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*, Warszawa 2008.
- Mühl A.M., *The Use of Automatic Writing in Determining Conflicts and Early Childhood Impressions*, „The Journal of Abnormal Psychology and Social Psychology” 1923, t. 18, nr 1, s. 1–32, DOI 10.1037/h0067318.
- O’Donnell J.M., *The Origins of Behaviorism. American Psychology, 1870–1920*, New York, London 1985.
- Pass Freidenreich H., *Female, Jewish, and Educated. The Lives of Central European University Women*, Bloomington, Indianapolis 2002.
- Pieter J., *Historia psychologii*, Warszawa 1974.
- Renz R., *Drogi karier wybitnych Polek we Francji w XIX i XX wieku*, [w:] *Polacy we Francji. Historia i współczesność. Materiały VIII Międzynarodowego Sympozjum Biografistyki Polonijnej, Stella-Plage, Vaudricourt, 2–3 października 2004*, red. A. Judycka, Z. Judycki, Warszawa 2004, s. 127–134.
- Rudziński W., *Władysław Duleba. Minister Galicji*, Poznań 1998.
- Rzepa T., Dobroczyński B., *Historia polskiej myśli psychologicznej. Wydanie nowe*, Warszawa 2019.
- Sikora K., *Pierwsze kobiety na Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis”, 46, „Studia Politologica” 2007, t. 3, s. 248–268.
- Schopenhauer A., *Miłość*, tłum. A[nna] W[yczółkowska], Warszawa 1898.
- Smoleński W., *Warunki pracy naukowej w b. Królestwie Polskiem w okresie odwetu rosyjskiego za powstanie*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 1923, s. 354–360.
- Stachowski R., *Historia współczesnej myśli psychologicznej. Od Wundta do czasów najnowszych*, Warszawa 2000.
- Suchmiel J., *Działalność naukowa kobiet w Uniwersytecie we Lwowie do roku 1939*, Częstochowa 2000.
- Szuman S., *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka*, Warszawa 1927.
- Śliwa M., *Józefa Joteyko – polska uczona w Paryżu i Brukseli*, [w:] *Polacy we Francji. Historia i współczesność. Materiały VIII Międzynarodowego Sympozjum Biografistyki Polonijnej, Stella-Plage, Vaudricourt, 2–3 października 2004*, red. A. Judycka, Z. Judycki, Warszawa 2004, s. 149–154.
- Tuczyński J., *Schopenhauer a Młoda Polska*, Gdańsk 1969.

- Urbanik-Kopeć A., *Nonsens i lekarz Bastard. Anna Tomaszewicz-Dobrska (1854–1918)*, „Analecta” 2020, t. 29, z. 1, s. 153–197.
- Warzenica-Zalewska E., *Przełom scjentyistyczny w publicystyce warszawskiego „oboza młodych” (lata 1866–1876)*, Wrocław 1978.
- Wellman B., *The Development of Motor Co-ordination in Young Children. An Experimental Study in the Control of Hand and Arm Movements*, Iowa City 1927.
- Zawiszewska A., „Ster” pod redakcją Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit. Lwów 1895–1897 (z antologią i bibliografią zawartości), Szczecin 2017.

Strony internetowe

- Ancestry, *List of Manifest of Alien Passengers for the United States Immigration Officer at Port of Arrival: S.S. Estonia, Passengers sailing from Danzing, 20.08.1924, Arriving at Port of New York 03.09.1924*, www.ancestry.com/discoveryui-content/view/4029781902:7488?tid=&pid=&queryId=c44ca98e-5713-49dc-bd09-207bf6fda05d&_phsrc=vjc1&_phstart=successSource [dostęp 14.11.2023].
- Domański C.W., *Anna Maria Wyczółkowska (Wyczółkowska) – psycholog, działaczka społeczna i polonijna*, iderepublica.pl/znani-nieznani/index/anna-maria-wyczolkowska-wyczolkowska/ [dostęp 02.09.2023].
- Matrikeledition, Wyczolkowska / (Wyczotkewska ?) (Frl.) Anna*, www.matrikel.uzh.ch/active-static/28328.htm [dostęp 16.05.2023].

dr **Daniel Kiper** – adiunkt w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Publikował m.in. w „Przeglądzie Historycznym”, „Studiach Polonijnych”, „Roczniku Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, „Przeglądzie Historyczno-Wojskowym”, „Archiwum Emigracji”.
e-mail: daniel.kiper@kul.pl

Data zgłoszenia artykułu: 12 lutego 2024

Data przyjęcia do druku: 7 sierpnia 2024